

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak /January 2021, ss. 49-64.

Geliş Tarihi–Received Date: 30.11.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 22.12.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**CODEX CUMANİCUS VE KAZAN-TATAR TÜRKÇESİNİN ORTAK SÖZ VARLIĞINDA
ASKERİ VE SİYASİ TERİNOLOJİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME***

ÖZGE SÖNMEZLER DURAN**

ÖZ

Codex Cumanicus, Karadeniz'in kuzeyinde, Deşt-i Kıpçak adıyla da anılan bölgede yaşayan Kuman/Kıpçakların konuşma dilinden derlemeleri, Kuman bilmecelerini, çeşitli alanlara ait kelimeleri, kelime listelerini, Hristiyan dinine ait duaları, vaazları, ilahileri içine almaktadır. Kuzey Kıpçak sahasına ait olan bu eserin söz varlığı, özellikle Kıpçakların konuşma dilinden yapılan derlemeler bakımından oldukça değerlidir. O döneme kadar yazılan eserlerde tespit edilememiş bazı kelimelerin ya da tarihi Kıpçak Türkçesi eserlerinde görülmeyen bazı sözcüklerin Codex Cumanicus'ta mevcut olması bu durumu destekler niteliktedir. Eserin kelime hazinesi, yazıldığı dönemin dili, kültürü, sosyal, siyasî ve ekonomik hayatı hakkında kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Codex Cumanicus'ta çeşitli alanlara ait kelimeler, terimler bulunmaktadır. Bunların arasında askerî ve siyasî söz varlığına ait kelimeler de önemli bir yer tutmaktadır. Eserde bu alana ait olarak savaş ve asker kavramları ile ilgili isimlere, askerî giyim, savaş aletleri, at ve at koşum takımı ile ilgili kelimelere ve çeşitli siyasî terimlere rastlanmaktadır. Bu alana ait söz varlığı, askerî yetenekleri ile bilinen Kuman/Kıpçaklara dair bazı önemli bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır.

Codex Cumanicus'ta bulunan kelimelerin pek çoğunu bugünkü Kıpçak lehçelerinde de görebilmek mümkündür. Bu çalışmada Codex Cumanicus'ta bulunan askerî ve siyasî söz varlığına ait isimlerin Kuzeybatı (Kıpçak) grubu lehçelerinden olan Kazan-Tatar Türkçesinin bugünkü söz varlığındaki izleri ve durumu değerlendirilmiş, askerî ve siyasî terminolojiye ait söz varlığı çeşitli başlıklar altında anlam seyri yönünden ele alınmıştır. Bu doğrultuda tespit edilen kelimelerin ilk olarak Codex Cumanicus'taki anlamları incelenmiş ve ardından bu kelimelerin Kazan-Tatar Türkçesindeki durumu, anlamları değerlendirilmiştir. Kazan-Tatar Türkçesi bağlamında yapılan incelemelerde bu lehçenin söz varlığını gösteren açıklamalı sözlüklere ve leksikoloji çalışmalarına, bu lehçede bulunan askerî ve siyasî terminoloji üzerine hazırlanmış sözlük ve eserlere başvurulmuştur. Kazan-Tatar Türkçesinde askerî ve siyasî alana ait kelimelerin bazılarının eski veya tarihî kelimeler olarak dilin söz varlığında mevcudiyetini sürdürdüğü, bazılarının ise çeşitli anlamlar kazanarak dilde yaygın ve aktif bir kullanım alanı oluşturduğu, farklı alanlara ait terim ve kavramları da yansıtmaya başladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Codex Cumanicus, Kuman/ Kıpçak, Kazan-Tatar Türkçesi, Askerî Terimler, Siyasî Terimler.

**AN INVESTIGATION ON MILITARY AND POLITICAL TERMINOLOGY IN THE COMMON
VOCABULARY OF CODEX CUMANICUS AND KAZAN TATAR LANGUAGE**

ABSTRACT

Codex Cumanicus includes the colloquial collations of the Kipchaks living in the region known as Deşt-i Kıpçak in the north of the Black Sea, words from various fields, word lists, Cuman riddles, Christian prayers, sermons, hymns. The vocabulary of this work which belongs to the North Kipchak area, is especially valuable in terms of compilations made from the spoken language of the Kipchaks. The fact that some words that undetected in the works written up to that period or some words that undetected in the historical Kipchak Turkish works

* Bu çalışma "Kazan-Tatar Türkçesinin Tarihi Kıpçak Yedigârları Bağlamında Aidiyeti -Anlam Bilimsel Bir Karşılaştırma-" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğr. Gör. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi, E-posta: o.s.duran@aku.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-0791-131X

were seen in the Codex Cumanicus supports this situation. The vocabulary of the work provides valuable information about the language, cultural, social, political and economic life of the period in which this work was written.

There are words and terms belonging to various fields in the Codex Cumanicus. Among them, words belonging to military and political vocabulary also hold an important place. In the work, there are nouns related to the conceptual fields of war and soldier, words related to military clothing, war equipment, horse and horse harness, and various political terms in this field. The vocabulary of this field provides some important information about the Cuman/Kipchaks known for their military skills.

It is possible to find many of the words in the Codex Cumanicus in today's Kipchak dialects. In this study, the traces and status in today's Kazan-Tatar language of the military and political vocabulary in the Codex Cumanicus were evaluated and the vocabulary belonging to this field was discussed in terms of its meaning course under various headings. The meanings of the detected words in Codex Cumanicus and status and meanings of these words in Kazan-Tatar language were examined. In the investigations made in the context of Kazan-Tatar Turkish, referred to dictionaries and lexicology studies, dictionaries and works prepared on military and political terminology in this dialect were used. In the investigations made in the context of Kazan-Tatar language, referred to dictionaries and lexicology studies reflect the vocabulary of this dialect, dictionaries and works prepared on military and political terminology in this dialect were used. It has been determined that some of the words belonging to the military and political field in Kazan-Tatar language have survived in the vocabulary of the language as old or historical words. It is seen that some words have various meanings by forming a widespread and active usage area in the language and begin to reflect different terms and concepts.

Keywords: Codex Cumanicus, Cuman/Kipchak, Kazan-Tatar Language, Military Terminology, Political Terminology.

GİRİŞ

Codex Cumanicus, Kumanca derlemeleri içine alan, Karadeniz'in kuzeyinde, Deşt-i Kıpçak denilen bölgede Latin harfleriyle yazılmış bir eserdir. Eser Latin harfleriyle yazılmış olması, yazıldığı saha ve kelime hazinesi bakımından tarihi Kıpçak Türkçesi eserleri arasında ayrı bir öneme sahiptir. Tek nüshası Venedik Saint Marcus Kütüphanesinde bulunan eser İtalyan şair Petrarck'ın vasiyetnamesiyle söz konusu kütüphaneye verildiğinden *Codex Petrarque* olarak da bilinir.¹ Eserin şair Petrarck tarafından satın alındığı ve 1362 yılında başka kitaplarla beraber Venedik Cumhuriyeti'ne hediye edildiği görüşü de yaygındır.²

Codex Cumanicus'un ne zaman, nerede, kim tarafından yazıldığı konusunda kesin bilgiler bulunmamaktadır. Yazılış tarihi kesin olmamakla birlikte eserin İtalyan kısmında kaydedilen 1303 tarihinde veya bu tarihe yakın bir zamanda yazıldığı tahmin edilmektedir. Eserin 1292-1295 yıllarında kaleme alındığı, Venedik nüshasında kayıtlı bulunan 1303 tarihinin ise ilk istinsah tarihi olabileceği düşünülmektedir.³

Eserin nerede yazıldığı hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte Rasovskiy, yaptığı bazı incelemelerden sonra eserin ilk bölümü olan İtalyan bölümünün İtalyanlarla birlikte Fars sanatkar ve tüccarlarının da yaşadığı, dönemin önemli ticaret merkezi olan Solhat (Eski Kırım) şehrinde yazıldığı kanısına varmıştır.⁴ Golden ise ilk kitabın İtalyan tüccarlar (Venedikliler veya Cenevizliler) tarafından Solhat ya da Kefe'de derlendiğini ifade etmektedir.⁵

İki ayrı defterin bir araya getirilmesiyle oluşan Codex Cumanicus'un kim tarafından yazıldığı konusunda da kesin bilgilere rastlanmamaktadır. Eserin Alman bölümünün tek bir kişi tarafından yazılmadığı; İtalyan bölümünü ise Cenevizli veya Venedikli tacirlerin, Fransiskan misyonerlerin veya İtalyan bir keşişin kaleme aldığı düşünülmektedir.⁶ "Paleografi bakımından *Codex*, bir elden çıkmış ve aynı kalemle yazılmış bir eser değildir. Birinci 'İtalyan' bölümü mutterit bir hatla yazıldığı hâlde ikinci 'Alman' bölümü, tersine birkaç topalayıcının kaleminden çıktığını göstermektedir."⁷

Birbirinden bağımsız ve ayrı zamanlarda bulunmuş iki kısımdan müteşekkil olan Codex Cumanicus'un ilk bölümü olan ve 55 yapraktan oluşan İtalyan kısmına Latince'den çok İtalyanca şekilleri bulundurduğundan ve bu

¹ Saadet Çağatay, "Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2 (5), 1944, s. 760.

² Annemarie v. Gabain, "Codex Cumanicus'un Dili", çev. M. Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara, 1998, s. 67; Mustafa Argunşah, Galip Güner, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2015, s. 21.

³ Peter B. Golden, "Codex Cumanicus", *Central Asian Monuments*, Ed. H. B. Paksoy, İstanbul, 1992, s. 32.

⁴ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 179.

⁵ Golden, *age*, s. 33.

⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 25.

⁷ Caferoğlu, *age*, s. 176-177.

sebeple İtalyanlar tarafından yazılmış izlenimi bıraktığından *İtalyanca Codex* de denilmektedir.⁸ Burada Latince, Farsça ve Kumanca sözlük, gramer bilgileri, çeşitli konularla ilgili kelime listeleri yer almaktadır. Başlıklar hâlinde pek çok konu ile ilgili olarak kaydedilen bu kelime listeleri eserin kendi döneminin kültürü, sosyal, siyasi ve ekonomik hayatı hakkında bilgi vermesi bakımından oldukça önemlidir.

İtalyan bölümü, Rasovskiy'e göre üç dilin de kullanıldığı bir bölgede, dinî amaçların yanında, günlük hayatta gerekli olan bazı pratik bilgileri de elde edebilmek için yazılmıştır.⁹ "*İtalyan bölümünün yazılış amacı, ticaret dilinin Farsça olduğu İlhanlılar Devleti ve ticaret dilinin Kıpçakça olduğu Altın Ordu Devleti ile ticaret yapan ve Latince-İtalyanca konuşan İtalyan tüccarların günlük hayatta ve ticaretle Fars ve Kıpçak kökenli kişilerle ilişkilerini kolaylaştırmaktır. Eserde hedef kitle İtalyan tüccarlardır.*"¹⁰ Golden'e göre, İtalyan bölümü büyük ölçüde pratikte ve ticari hayatta kullanılmak için yazılmıştır. Alman bölümü ise dilsel amaçların yanında vaazları, mezmurları ve diğer dinî metinleri, Kuman bilmecelerini içermektedir.¹¹

Codex Cumanicus'un ikinci kitabı olan Alman bölümü 27 yapraktır. Bu bölümde Kıpçakça Almanca sözlük, Kıpçakça Latince sözlük, Kıpçak Türkçesine dair gramer bilgileri, Hristiyanlık ile ilgili dinî metinler, dualar, ilahiler, vaazlar vb. ile 47 tane bilmece yer almaktadır. Eserin bu kısmı ağırlıklı olarak Hristiyan dinî metinlerini içermektedir ve bu sebeple bu bölümün Alman Fransiskan tarikatına mensup rahipler tarafından Kıpçakları Hristiyanlaştırmak amacıyla yazıldığı düşüncesi kabul görmektedir.¹²

*"Bu zamanda iyice ve köklü bir şekilde yerleşmek isteyen Hristiyanlık, Avrupa'nın yerli kavimleriyle görüşmeye, onları kendi tarafına çekmeye, onlar içerisinde, onların ana dilinde propagandalar yapmaya mecbur olduğu için mahalli dillere önem verildiğini görüyoruz. Bu kaygıyla İncil'in 4. asırda, 5. asırda Ermeniceye tercümesi yapılmıştır. 13. asırda Latin misyonerleri tarafından ave maria 'mukaddes kız' ilahisi Kumancaya tercüme edilmiş, Kuman halk edebiyatından şarkılar, bilmece toplandı ve Kodeks Kumanikus adıyla bir kitap meydana getirilmiştir."*¹³

Kıpçak Türkçesinin kuzey kolunu temsil eden ve daha çok Kıpçakların konuşma dilini yansıtan bu önemli eserin kendine özgü bir dili olduğu ve kelime hazinesi bakımından diğer tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden bir miktar ayrıldığı da söylemek mümkündür. Nitekim R. Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı tarafından hazırlanan *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* adlı çalışmada bazı kelimelere sadece Codex Cumanicus'ta rastlanmış olması bu durumu desteklemektedir. Eserin dil özelliklerinin ve söz varlığının bugünkü Kazan-Tatar Türkçesine ve bazı Kıpçak lehçelerine yakınlığının kabul gördüğü bilinmektedir. Gabain, eserin dil malzemesinin bugünkü Kazan Tatarcası ile birçok benzerliğe sahip olduğunu belirtmektedir.¹⁴ Çağatay, Kumancaya en yakın dilin Karaimlerin dili olduğunu, bununla birlikte Kırım Tatarları ve Nogayların dilinin, Kafkas lehçelerinden Karaçay ve Kumukların dilinin, İdil havzası Türklerinden Kazan lehçesinin Kumancaya oldukça yakın olduğunu ifade etmektedir.¹⁵ Yine Çağatay'ın *Türk Lehçeleri Örnekleri II* adlı çalışmasında, XIII. yüzyılın Ana-Kıpçak dili eseri olan Codex Cumanicus'un dilinin en iyi korunduğu sahanın Kazan ve Sibiryaya ağızları olduğu ifade edilmektedir.¹⁶

Codex Cumanicus'ta bulunan söz varlığı, çeşitli konularla ilgili derlemelerin yer aldığı kelime listeleri, dinî metinler, bilmece Kıpçak Türkçesinin kültürü, sosyal ve ekonomik hayatı hakkında bilgi vermesi bakımından değerlidir. Bu kelime listelerinde savaş ile ilgili kelimelere, savaş aletlerine, at ve at koşumuyla ilgili terimlere, siyasi hayatı yansıtan sözcüklere de yer verildiği ve Kıpçakların dilinden derlenen bu kelimelerin onların askerî ve siyasi hayatı hakkında bazı bilgiler sunduğu görülmektedir. Bu düşünceden hareketle bu çalışmada Codex Cumanicus ve bugünkü Kıpçak lehçelerinden biri olan Kazan-Tatar Türkçesinin ortak söz varlığındaki askerî ve siyasi terimler anlam seyri yönünden incelenmiştir. Codex Cumanicus'ta geçen bu kelimelerin günümüz Kazan-

⁸ Çağatay, *agm*, s. 761.

⁹ Çağatay, *agm*, s. 763; Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 350.

¹⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 25.

¹¹ Golden, *age*, s. 33.

¹² Çağatay, *agm*, s. 762.

¹³ Bekir Çobanzade, *Türk-Tatar Dil Bilimine Giriş*, haz. Ufuk Deniz Aşçı, Fatih Numan Küçükbalı, Ed. Abdurrahman Özkan, Palet Yayınları, Konya, 2015, s. 147.

¹⁴ Gabain, *age*, s. 68.

¹⁵ Çağatay, *agm*, s. 770-771.

¹⁶ Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Yaşayan Ağız ve Lehçeler, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları, 1972, s. 70. L. T. Mahmutova, Codex Cumanicus ve Tatarcanın söz varlığını karşılaştırmış, Tatar leksikolojisi ile Codex Cumanicus hakkında morfoloji ve fonetik sahalarda büyük benzerliklerin olduğunu tespit etmiş ve bu durumun yakın geçmişteki büyük Türkologların bu düşüncesini kanıtladığını ifade etmiştir. Radloff'un Kumanca-Almanca sözlüğündeki 2223 kelimedden 1781'inin yani %80'inin Tatar dilinde bulunduğunu ve bunların büyük çoğunluğunun eski Türk diline ait olduğunu belirtmiştir. Bu kelimelerin önemli bir kısmının Tatarcanın ağızlarında bulunduğunu, yazı dilinde bazen bulunmadığını bazen de eski sözler olarak kaydedildiğini vurgulamıştır. L. T. Mahmutova, "Tatarskiy Yazık v Ego Otnoşenii k Drevnepis'mennomu Pamyatniku Codex Cumanicus po Dannım Leksikiy/ Kratkıy Analiz i Prilojenie", *Issledovaniya po İstorıçeskoj Dialektologii Tatarskogo Yazıkı*, Kazan, 1982, s. 68, 71-72.

Tatar Türkçesindeki kullanım alanı değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede askerî ve siyasî terimlerin Kazan-Tatar Türkçesindeki durumunu da ele almak gerekmektedir.

“Tatar dilinde akrabalık adları, uzuvları gösteren kelimeler, günlük yaşamda sık kullanılan nesnelere isimleri gibi alanların yanında askerî söz varlığının da çok eski dönemlerden beri şekillenen bir alan olduğu bilinmektedir. Bu alan eski dönemlerde şekillenip her dönemde zenginleşerek bugünkü Tatar dilinde yaşamaya devam etmektedir.”¹⁷ Tatar *Paremiyelerññ Têlê* adlı çalışmada savaş ve savaş aletleri ile ilgili zengin söz varlığının özellikle Tatarların atasözlerinde, deyimlerinde fazlaca görüldüğü belirtilir. Orhun ve Yenisey yazıtlarından itibaren çeşitli kaynaklarda Türk boylarının siyasî ve askerî terimlerinin fazlaca bulunduğu, bu kelimelerin bazılarının Tatar dilinde ve komşu dillerde korunduğu, hatta Rusçaya da geçtiği ifade edilmektedir.¹⁸

Kazan-Tatar Türkçesinin sözlüklerinde askerî ve siyasî söz varlığına ait kelimelerin bir kısmı eski sözler (*iskergen süz*) bir kısmı ise tarihî kelimeler (*tarihiy*) olarak kayıtlıdır. “Tarihî kelimeler, eskimiş kelimelerin bir parçasıdır ve bu kelimeleri arkaik hâle gelen söz varlığından ayırmak gerekir. Tarihî kelimeler daha önceki asırların sosyal, siyasal ve kültürel hayatını yansıtır.”¹⁹ Tatar *Leksikologiyesê* adlı çalışmada eski kelimelerin günlük hayatta kullanılmayan ya da çeşitli dil bilimsel veya dil dışı sebeplerle dilde yaygın olmayan kelimeler olduğu ifade edilir. Yaygın olarak kullanılmaları da bu kelimelerin anlamlarının genellikle halk tarafından bilindiği belirtilir. Mesela, *alpavut*, *arşın*, *çabata*, *kabile*, *yasak* vb. kelimeler bu durumu gösterir niteliktedir. Bu kelimelerin çoğunun kullanımda olmaması dil dışı, toplumsal sebepler ile ilgili olarak görülür. Mesela, 1917 yılındaki devrimden sonra kapitalizm, daha önceki yönetim sistemi ve din ile ilgili bazı kelimelerin dilde pasif hâle geldiği gözlemlenmiştir.²⁰

Kazan-Tatar Türkçesinde eski veya tarihî sözler olarak kayıtlı bulunan bazı askerî ve siyasî terimlerin eski devirlerdeki anlamları ile bu lehçede bulunduğu, ancak dilde yaygın olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bazılarının ise bu lehçenin söz varlığında anlam dairelerinde meydana gelen değişimlerle yaygın bir şekilde kullanılmaya devam ettiği görülür. “Mesela, *caye*, *kılıç*, *kalkan* gibi kelimeler savaş aleti anlamlarıyla günümüzde tarihî kelimelerdir, ancak mecaz anlamlarıyla yaygın olarak kullanılır. Mesela, *kalkan* ‘kalkan’ kelimesinin ‘koruyucu, bekçi’ anlamları, *söngê* ‘süngü’ kelimesinin ‘şekli ile süngüye benzer şey’ anlamı, *yarlık* kelimesinin ‘bir şeyin fiyatının, adının yazıldığı etiket’ anlamında kullanılması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.”²¹ Kazan-Tatar Türkçesinde eski terimlerin daha önceki anlamlarıyla veya anlam dairesini genişleterek dilde kullanılmasının yanında çeşitli yollarla yeni terimler de geliştirildiği görülür. Mesela, herkesçe anlaşılan ve bilinen, günlük hayatta da kullanılan bazı kelimelere siyasî anlamlar kazandırma yoluyla bu kelimelerin terim hâline getirilmesi söz konusudur. *İpteş* [arkadaş] kelimesinin ‘işçi sınıfının bir temsilcisi’ anlamını da kazanması, *köreş* [mücadele, savaş] kelimesinin ‘siyasî mücadele’ için de kullanılması bu durumu yansıtır.²²

1. Codex Cumanicus ve Kazan-Tatar Türkçesinin Ortak Söz Varlığında Askerî Terimler

1.1. Asker Kavramı ve Askerî Düzen ile İlgili Kelimeler

Codex Cumanicus’ta asker kavramı *alpavut*, *atlu*, *çeri*, *bağatur*, *bahadır* kelimeleri ile karşılanmaktadır. *Alpavut* kelimesi CC II’de “asilzade, soylu, aristokrat”²³; “kahraman, cesur, *Lat. miles* asker, savaşçı”²⁴ anlamlarıyla kaydedilmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde *alpavut* kelimesini “Rusya’da 1917 yılına kadarki dönemde büyük toprak sahibi, soylu; feodal ilişkilerin olduğu memleketlerde büyük toprak sahibi; *esk.* 6-13. yüzyıllarda Türk devletlerinde askerî yöneticinin unvanı”²⁵ anlamları ile görmekteyiz. “*Alpavut*, büyük toprağa sahip olan, asilzadedir. Bu kelime Kaşgarlı’da ‘kahraman, bahadır’, *Codex Cumanicus*’ta ‘savaşçı’ anlamındadır. Kazan-Tatar Türkçesindeki şu anki anlamının Altın Ordu döneminde ortaya çıkmış olması mümkündür, nitekim bu dönemde bazı savaşçılara, askerî birliklerin komutanlarına vb. rütbe ve toprak hediye edilmiştir.”²⁶ Kelime önceleri askerî sınıfı temsil ederken zamanla “soylular sınıfını” temsil etmeye başlamıştır.²⁷

Codex Cumanicus’ta asker kavramı ile ilgili olarak kullanılan diğer kelime *atlu*’dur. CC I’de *atlu* “ata binen, atlı”, *atlu kişi* “süvari”²⁸ anlamlarıyla kayıtlıdır. Garkavets, kelimeyi “atlı, süvari; *atlu kişi*, *Lat. miles*

¹⁷ Rinat Tagiroviç Safarov, *Tatarça-Rusça Herbiy Leksika Sözlüğü*, Kazan, 2017, s. 5.

¹⁸ E. Ş. Yusupova, G. E. Nebiullina vd., *Tatar Paremiyelerññ Têlê*, İhlas Neşriyatı, Kazan, 2010, s. 34.

¹⁹ Yusupova, Nebiullina vd. *age*, s. 28.

²⁰ G. R. Galiullina, *Tatar Leksikologiyesê*, Tom II, Kazan, 2016, s. 311-312.

²¹ Galiullina, *age*, s. 315.

²² G. U. Aliyeva, “Tatar Têl Bêlêmênde İctimagıy- Seyesiy Leksikamı Öyrenüv Tariyhı”, *Fenniy Yazmalar*, 2007, s. 25.

²³ Argunşah, Güner, *age*, s. 626.

²⁴ Aleksandr Garkavets, *Codex Cumanicus (I-IV)*, Almatı, 2015, s. 1002.

²⁵ TTAS, 2015, s. 148.

²⁶ Yusupova, Nebiullina vd. *age*, s. 30.

²⁷ R. T. Safarov, *Voennaya Leksika Tatarskogo Yazıka*, Kazan, 2015, s. 126.

²⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 427.

savaşçı, asker, piyade, *Far. aswār* atlı, süvari 45v16²⁹ anlamları ile kaydetmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde *atlı* kelimesi “1. Atı olan. 2.1. At ile çekilen. 2.2. *is.* At binen ya da at ile çekilen arabaya (kızağa) oturan kişi, süvari. 3. At gücü yardımıyla yapılan.”³⁰ anlamlarıyla gösterilmiştir. Bu anlamların yanında kelimenin mecazlaşma yoluyla “bir yere sığamayan, yolundaki her şeyi devirerek telaşa koşturan”³¹ anlamını da kazandığı görülmektedir.

Bu alana ait kelimelerden biri olan *çeri*, CC I’de “çeri başı: komutan”, “çeyri: asker” şeklinde, CC II’de “çeri: ordu, asker” olarak kayıtlıdır.³² Garkavets, CC’deki kelimenin anlamını “ordu, asker” olarak göstermiştir.³³ Kazan-Tatar Türkçesinde *çiriv* kelimesi eski söz olarak “1. Asker. 2. *ağ.* Sürü; köpek, kurt vb. sürüsü.”³⁴ anlamlarını karşılamaktadır.

Codex Cumanicus’ta asker kavram alanı ile ilgili olarak gösterilebilecek diğer kelimeler olan *bagatur*, *bahadır* kelimelerinin alpvut’un alt terimleri olduğu düşünülmektedir.³⁵ CC I’de *bagatur* “yiğit, kahraman, bahadır”³⁶; “kahraman, cesur, *Lat. probus* güçlü; dürüst, *Far. bayatur* kahraman, cesur 49v17”³⁷ ve CC II’de *bahadır* “yiğit, kahraman, bahadır”³⁸ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde *batır* kelimesi “1.1. Korkusuzluk, cesurluk, güçlülük, beceriklilik sıfatları ile tanınan şahıs. 1.2. Bahadır, savaş meydanında ün kazanan kişi. 2.1. *sp.* Güreşte diğer bütün güreşçileri yenen kişi. 2.2. Güçlü ve usta güreşçi, atlet.”³⁹; *bahadır* kelimesi ise “1. Pehlivan, bahadır. 2. *sf.* Çok büyük ve sağlam; çok kuvvetli.”⁴⁰ anlamlarıyla kaydedilmiştir.

Askerî düzen ile ilgili olarak kullanılan *tümen* kelimesi Codex Cumanicus’ta “on bin”⁴¹; “tümen, on bin, on bin kişilik asker”⁴² anlamlarındadır. Kelime Kuman bilmecelerinde karşımıza çıkmaktadır: “*Onlu sollu ayırgan/ otuz tümen öneydir. Ol kuyaş, ay, yılduz- Sağlı sollu ayrılp/ otuz tümen (göge) yükselir. O, güneş, ay, yıldız.*”⁴³ Kazan-Tatar Türkçesinde kelimenin “tömen I 1. On bin. 2. *sf. mec.* Çok fazla, hesapsız, çok (türlü). 3. *is.* On bin kişilik asker. 4. *is.* On bin kişilik asker vermesi gereken bölge. 5. *is.* Kendi sorumluluğunda yüz köy bulunan şehir.”⁴⁴ ve “tömen II *is.* 18. yüzyılda Temnikov şehrinden Başkurdistan’a vb. göç eden Mişerlerin bir grubu.”⁴⁵ şeklinde kaydedilmiştir. “*Tömen kelimesi Altın Ordu’da idari birim (on bin asker çıkarması gereken yer) anlamındadır. Buradan Mordovya’daki Temnikov ve Sibiry’a’daki Tümen şehirlerinin isimleri ortaya çıkmıştır. Tatarcada tümen denilen etnografik grup Mordovya’daki Tümen (Rus. Temnikov) Mişerleridir (Şu anda çeşitli bölgelerdedirler.)*”⁴⁶ Kazan-Tatar Türkçesinde *tömen II*’de kaydedilen anlamların *tömen I*’deki anlamlardan hareketle ortaya çıktığı görülmektedir.

1.2. Askerî Giyim ile İlgili Kelimeler

Askerî zırh, koruyucu giysi anlamlarına gelen *kübe* kelimesi, CC I’de “örme zırh”⁴⁷ anlamıyla kaydedilmiştir. Kübe, gömlek gibi giyilen ve vücudu örten bir zırhtır.⁴⁸ Kazan-Tatar Türkçesinde de *köbe* kelimesi tarihî bir kelime olarak “ufak metal halkaları birbirine geçirerek yapılan eski savaş kıyafeti; zırh”⁴⁹ anlamıyla kayıtlıdır.

CC’de askerî giyim ile ilgili olarak “zırh yakası, zırhın omuzları örten kısmı”⁵⁰ anlamını karşılamak üzere kullanılan *yaka* kelimesinin Kazan-Tatar Türkçesinde *yaka* ve *yaga* şeklinde dallanarak ayrı kaydedildiği görülmektedir. Kazan-Tatar Türkçesinde *yaka* kelimesi “1. Kumaştan, kürkten vb. yapılıp kıyafetin boyun kısmına dikilen ya da düğmelenen kısım. 2. *mec.* ‘*Ecel, ülëm, kabër*’ sözleri ile birlikte kullanılarak ölüme

²⁹ Garkavets, *age*, s. 1019.

³⁰ TTAS, 1977, 54.

³¹ TTAS, 2015, 246.

³² Argunşah, Güner, *age*, s. 456, 682.

³³ Garkavets, *age*, s. 1068.

³⁴ TTAS, III, s. 432.

³⁵ Akartürk Karahan, “Codex Cumanicus’ta Alt Anlamlılık (Hyponymy)”, *Karadeniz Araştırmaları*, 39, 2013, s. 195.

³⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 430.

³⁷ Garkavets, *age*, s. 1027.

³⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 649; Garkavets, *age*, s. 1028.

³⁹ TTAS, 1977, s. 134.

⁴⁰ TTAS, 1977, s. 143.

⁴¹ Argunşah, Güner, *age*, s. 857.

⁴² Garkavets, *age*, s. 1270.

⁴³ Galip Güner, *Kuman Bilmeceleri Üzerine Notlar*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016, s. 97.

⁴⁴ TTAS, 1981, s. 250.

⁴⁵ TTAS, 1981, s. 250.

⁴⁶ TTES, II, s. 292.

⁴⁷ Argunşah, Güner, *age*, s. 519; Garkavets, *age*, s. 1140.

⁴⁸ Aslı Çandarlı Şahin, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/ Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2019, s. 188.

⁴⁹ TTAS, 1979, s. 257.

⁵⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 597; Garkavets, *age*, s. 1291.

yaklaşmayı bildiren söz.”⁵¹ anlamlarını karşılarken *yaga* kelimesi “ağ. 1. Bir şeyin kıyısı. 2. Yabancı yer. 3. Himaye eden yer, sığınacak yer. *Agası barnıñ yagası bar.*”⁵² anlamlarıyla kullanılmaktadır.

1.3. Savaş ile İlgili Kelimeler

Codex Cumanicus'ta “savaş, cenk” anlamının *yagi*⁵³ kelimesi ile karşılandığı görülür. Garkavets, kelimeyi “düşman, *İt. guerro* savaş, *Far. jang* savaş, muharebe 14r18”⁵⁴ anlamlarıyla kaydetmiştir. Bu kelime Kazan-Tatar Türkçesinde “yav I is. 1. Düşman. 2. Hücum eden düşman askeri. 3. Savaş. 4. *mec.* Artarak sel gibi gelen şey.”⁵⁵ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde kelimenin CC'deki anlamların yanında mecazi olarak “sel gibi akıp gelen şey” anlamını da karşıladığı görülmektedir.

Codex Cumanicus'ta savaş ile ilgili olarak kullanılan kelimelerden biri “derin çukur, hendek, siper”⁵⁶; “hendek, *Alm. der Graben*”⁵⁷ anlamlarını karşılayan *or* kelimesidir. Kazan-Tatar Türkçesinde kelime “ur is. 1. Düşmandan korunmak için şehir ve kaleyi çevreleyen, kazılarak yapılan savunma hattı, hendek. 2.1. *ağ.* Sarp kenarlı ırmak, derin çukur. 2.2. Yapay dere, kanal.”⁵⁸ olarak genişlemiş anlamlarla kullanılmaktadır.

Savaş dönemlerinde savunma amaçlı kullanılan bir yapı olan kale, Codex Cumanicus'ta *kalaa* “kale”, *hala* “köy”⁵⁹ anlamlarıyla bulunmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesinde *kala* “şehir”⁶⁰ anlamıyla kayıtlıdır.

Codex Cumanicus'ta “ganimet, savaş esiri”⁶¹ anlamları *olca* kelimesi ile karşılanmıştır. Kazan-Tatar Türkçesinde *ulca*, eski söz olarak “ganimet, savaşta kazanarak alınan şeyler; gelir, pay”⁶² anlamlarıyla kayıtlıdır.

Eserde “esir” anlamını karşılayan bir diğer kelime *tutsak*'tır. CC I'de “tutsak, esir, mahkûm”⁶³; “rehin”⁶⁴ anlamlarıyla kayıtlı olan kelime Kazan-Tatar Türkçesinde de “totsak is. *esk.* Tutsak, esir.”⁶⁵ olarak kayıtlıdır.

Codex Cumanicus'ta esirlerle ilgili bir başka kelime “zincirli, bukağılı”⁶⁶, “zincirli, prangaya bağlı”⁶⁷ anlamları ile kayıtlı olan *bugovlı* kelimesidir. Kelime CC II'de bir bilmece metninde geçmektedir: “60b/27 *ol tutgun kişidir bugovlı- O, zincire vurulmuş, tutsak bir kişidir.*”⁶⁸ Kazan-Tatar Türkçesinde bu kelime “bogavlı *sf.* 1. Zincirlenen, zincir takılan. 2. *mec.* Özgür olmayan, bağımlı.”⁶⁹ anlamlarında kullanılmaktadır. Kelimenin mecazlaşma yoluyla anlam dairesini genişlettiği görülmektedir.

1.4. Savaş Aletleri

Codex Cumanicus'ta savaş aletlerini, silahları, at koşum takımını karşılayan *sagit* ⁷⁰ kelimesi Garkavets tarafından “silah, alet, zırh, teçhizat; kap kacak, mutfak eşyaları”⁷¹ anlamlarıyla kaydedilmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde ise *savit* “saçılıp dağılabilen şeyleri saklama malzemesi; yiyecek konulan kâse”⁷² anlamlarında kullanılmaktadır. TTES II'de kelimenin eski anlamlarında ‘zırh’ anlamının da olduğu, esas anlamının, çıkış noktasının ‘niğfer, başlık’ anlamı olabileceği fikri öne sürülmüştür.⁷³ *Tatarça-Rusça Herbiy Leksika Sözlüğü*’nde *savit* “zırh” anlamıyla kayıtlıdır.⁷⁴

⁵¹ TTAS, 1981, s. 625.

⁵² TTAS, 1981, s. 621.

⁵³ Argunşah, Güner, *age*, s. 596.

⁵⁴ Garkavets, *age*, s. 1291.

⁵⁵ TTAS, 1981, s. 657.

⁵⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 789.

⁵⁷ Garkavets, *age*, s. 1169.

⁵⁸ TTAS 1981, s. 310.

⁵⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 477, 489; Garkavets, *age*, s. 1183, 1287. “Türkçenin tarihî metinlerinde *kal'a* kelimesinin ‘kale, hisar’ anlamlarının dışında CC I'de geçen ‘köy’ anlamına rastlanmamıştır. Müellifin hem ‘kale’ hem de ‘köy’ anlamındaki iki kelimeyi yalnız Arapça *kal'a* kelimesi ile karşılaması yanında bu iki kelimenin birbirlerinden çok farklı imlalarla yazılmış olması da ilgi çekicidir. Yazar, ‘köy’ karşılığı bir kelime bulamamış olmalı ki her ikisini de aynı kelimeyle karşılamak zorunda kalmıştır.” Mustafa Argunşah, “Codex Cumanicus'ta Arapçadan Alıntı Kelimeler Üzerine Notlar (I)”, *Prof. Dr. Necmettin Haceminoğlu Hatıra Kitabı*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 144.

⁶⁰ TTAS, 1979, s. 29.

⁶¹ Argunşah, Güner, *age*, s. 788; Garkavets, *age*, s. 1167.

⁶² TTAS, 1981, s. 307.

⁶³ Argunşah, Güner, *age*, s. 585.

⁶⁴ Garkavets, *age*, s. 1267.

⁶⁵ TTAS, 1981, s. 128.

⁶⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 674.

⁶⁷ Garkavets, *age*, s. 1063.

⁶⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 257, 348.

⁶⁹ TTAS, 1977, 170.

⁷⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 544, 803.

⁷¹ Garkavets, *age*, s. 1206.

⁷² TTAS, 1979, 612.

⁷³ TTES, II, s. 126.

⁷⁴ Safarov, *Tatarça-Rusça...* s. 81.

Codex Cumanicus'ta “*Salp kēşim, sansız oşum. Ol kök bile yılduzdır-* Tek sadağım, sayısız okum. O, gök ile yılduzdır.”⁷⁵ örneğinde, bir bilmece metninde karşımıza çıkan *oş* kelimesi “ok” anlamını karşılamaktadır.⁷⁶ Kazan-Tatar Türkçesinde ise *uk* kelimesinin “yaydan atılan ve ince, düz, sert ağaçtan yapılan, ucuna keskin ve sivri metal takılan alet, ok” ilk anlamının yanında, benzerlik ilgisine ile pek çok mekanizmanın çeşitli kısımlarına ad olduğu, böceklerin iğnesi ve yılanın dili için de kullanıldığı, mecazlaşma yoluyla “iğneli, kinayeli, sert söz” anlamına da geldiği görülmektedir.⁷⁷ Kazan-Tatar Türkçesinde kelimenin genişlemiş bir anlam dairesiyle dilde yaygın bir kullanım alanıyla yaşamaya devam ettiği görülür.

Codex Cumanicus'ta “ok yapan, üreten kimse, okçu”⁷⁸ anlamını karşılayan *oşçı* kelimesi ise Kazan-Tatar Türkçesinde “ukçı *is.* 1. Ok atan, ok atma ustası (avcı, sporcu). 2.1. Piyade ordusunda bireysel ateşli silahlarla silahlanan asker. 2.2. Uçak ve tankta makinalı tüfek, top vb. atan. 2.3. *şf.* Okçulardan oluşan.”⁷⁹ şeklinde genişlemiş anlamlarla kayıtlıdır.

Eserde “yay” anlamındaki *ya, yaa*⁸⁰ kelimeleri Kazan-Tatar Türkçesinde *ceye* “ok atmaya yarayan yay” anlamının yanında “eyerin ön ya da arka tarafında yay gibi bükülen kısım, eyer kaşı” anlamını, dil bilimi terimi olarak “ayraç, parantez” anlamını ve çeşitli makinalarda bulunan yay şekline benzer mekanizmaları karşılamak üzere kullanılmaktadır.⁸¹ Kelimenin bir savaş ya da av aleti olarak kullanılmasının yanında benzerlik ilgisineyle çeşitli anlamlar kazandığı ve farklı alanlarda terim hâline geldiği anlaşılmaktadır.

Codex Cumanicus'ta “kılıç”⁸²; “kılıç 50v12, *Lat. spata* geniş, iki yüzü bıçak 50v13, *Far. şimşēr* kılıç 50v12; *qiličlar* kılıçlar 63v9; *qilič ostası ~ ustası* kılıç ustası 44r14.”⁸³ anlamları ile kaydedilen *kılıç* kelimesinin Kazan-Tatar Türkçesinde “kesici savaş aleti, kılıç; (askerî söz varlığında) savaşçı süvari, kılıçlı savaşçı”⁸⁴ gibi eski anlamların yanında mecazlaşmalar ve benzerlik ilgisineyle çeşitli anlamları da karşıladığı görülmektedir: “bir şeyi yok eden güç, kuvvet sembolü”, “dokuma tezgâhında enine atılan ipliği (argacı) dokunan kumaşa tutturmaya yarayan büyük tarak şeklinde alet; pamuğu, keteni dövdükten sonra elyafi yumuşatmak ve temizlemek için kullanılan ince ağaç kürek”,⁸⁵ “kılıcı hatırlatan uzunca uzuv (*Ukbalık... av vakıtında üzlerēñēñ tabiygıy korallarınnan- kılıçtan faydalanalar.*); parlayan ışık; eğilen; dar, ince, dümdüz (burun)”⁸⁶ Kelimenin anlam dairesinin bu kadar genişlemiş olması *kılıç* kelimesinin dilde oldukça yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

Kılıç, hançer gibi silahların konulduğu *kın*, Codex Cumanicus'ta “kılıf, kın”⁸⁷ anlamlarıyla kaydedilmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde de *kın* kelimesinin “kılıç, hançer gibi silahlar için kap, kılıf”⁸⁸ anlamıyla kaydedildiği görülmektedir.

Başka bir savaş aleti olan süngü, Codex Cumanicus'ta *süñgü, süñü* “mızrak, kargı, süngü”⁸⁹ anlamlarındadır. Kazan-Tatar Türkçesinde *söñgē* kelimesi “uzun, ince saplı, saplanabilen alet, süngü (avda ya da savaşta kullanılır); süngüye benzer şey”⁹⁰ anlamlarıyla kayıtlıdır.

Balta kelimesi Codex Cumanicus'ta “balta”⁹¹; “balta 43v15, *Lat. manayra* balta, *Far. randa* rende, pulluk, keski 43v16, *Lat. securis* balta; savaş aleti, *Far. tawar = tábär* balta 53r8.”⁹² anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde *balta* kelimesi “genelde ağaç saplı, geniş kama şeklindeki keskin yüzü vurarak kesme aleti; balta yüzü gibi çıkık duran şeyler, mesela *açkıç yalası*”⁹³ anlamlarıyla kaydedilmiştir. “*Bugünkü Tatar dilinde, balta kelimesi artık bir savaş silahı olarak algılanmamaktadır. Kelimenin anlam dairesi daralmıştır ve kelime açıklanmalı sözlüklerde bir alet olarak gösterilmektedir.*”⁹⁴ Kazan-Tatar Türkçesinde kelime benzerlik ilgisineyle “balta yüzü gibi çıkık duran şeyler” anlamını da kazanmıştır.

⁷⁵ Güner, *age*, s. 92.

⁷⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 784; Garkavets, *age*, s. 1171.

⁷⁷ TTAS, 1981, s. 302-303.

⁷⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 532; Garkavets, *age*, s. 1171.

⁷⁹ TTAS, 1981, s. 305.

⁸⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 595, 870. Garkavets, kelimeyi *yay I* olarak kaydetmiştir. Garkavets, *age*, s. 1301.

⁸¹ TTAS, 1981, s. 812.

⁸² Argunşah, Güner, *age*, s. 503, 738.

⁸³ Garkavets, *age*, s. 1192.

⁸⁴ TTAS, 1979, s. 221.

⁸⁵ TTAS, 1979, s. 221-222.

⁸⁶ TTAS, 2017, s. 686.

⁸⁷ Argunşah, Güner, *age*, s. 739; Garkavets, *age*, s. 1192

⁸⁸ TTAS, 1979, s. 223.

⁸⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 823; Garkavets, *age*, s. 1228.

⁹⁰ TTAS, 1979, s. 720.

⁹¹ Argunşah, Güner, *age*, s. 433.

⁹² Garkavets, *age*, s. 1028.

⁹³ TTAS, 1977, s. 119. *Açkıç* kelimesi “anahtar” anlamındadır.

⁹⁴ Safarov, *Voennaya Leksika...* s. 33.

Kalkan kelimesi Codex Cumanicus'ta Hristiyan dinine ait bir vaazda karşımıza çıkmaktadır: “63b/ 7-8 ol *sağıt bolgay anıñ kalkanı barça/ yekler allında*- O silah bütün şeytanlar önünde onun kalkanı olur”⁹⁵. Kelime eserde “kalkan”⁹⁶ anlamıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde *kalkan* kelimesi “eski dönemlerde askerlerin kılıç, süngü gibi ateşli olmayan silahlardan korunması için tahtadan ya da metalden özel olarak yapılan alet” anlamının yanında mecazi olarak “koruyucu, bekçi”⁹⁷, “yanak kemiği, elmacık kemiği (iri kemikli, çıkık yanaklı yüz hakkında)”⁹⁸ anlamlarını da karşılamaktadır.

Kuzey Kıpçak sahasında bulunan bir müzik aleti olan *burgu*, orduda ya da avlarda işaret vermek için veya savaşta gürültü çıkarmak için kullanılan bir alettir.⁹⁹ Bu kelimenin CC I'de *burgu* “üfleterek çalınan bir çalgı, boru, nefir”, CC II'de *birgi* “boru” olarak kayıtlı olduğu görülür.¹⁰⁰ Garkavets de kelimeyi “boru”¹⁰¹ anlamıyla kaydetmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde *birgi*, *borgı* “geniş uçlu metal (daha önceleri boynuzdan da yapılan) boru şeklindeki üflemler müzik ya da işaret verme aleti; boru çalarak verilen işaret; *kon*. megafon”¹⁰² anlamlarında kullanılmaktadır. Kelimenin konuşma dilinde “megafon” anlamını da karşılayarak anlam dairesini genişlettiği görülür. *Tatarça-Rusça Herbiy Leksika Sözlüğü*’nde kelime “boru, boynuz” anlamıyla kaydedilmiştir.¹⁰³

Savaşta Kıpçak askerlerinin, birliklerini temsilen tepesinde bir tutam at ya da sığır kuyruğu bulunan tuğ taşıdıkları bilinir.¹⁰⁴ Codex Cumanicus'ta *tov*, “tuğ, alem, nişan”¹⁰⁵; “at kuyruklu sopa, tuğ, alem; *aläm vel tuv* bayrak veya tuğ”¹⁰⁶ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde “*tuv I is. esk.* 1. Türk ve Moğol halklarında: At kılından yapılan ve ortasına ay sembolü yapıştırılan bayrak. 2. Avcının kuşları kondurduğu ağaç.”¹⁰⁷ anlamlarını taşıdığı görülmektedir. *Tatar Paremıyelerenëñ Tälë* adlı çalışmada Tatarlarda ve Moğollarda askerlerin, ortası ay figürü ile süslenmiş, at kılından yapılan ve *tuv* adı verilen bir bayrakla savaşa gittikleri ifade edilir. Bu kelimenin günümüz Tatar Türkçesinde yalnızca atasözlerinde varlığını sürdürdüğü belirtilmektedir.¹⁰⁸ Codex Cumanicus'ta *tov* kelimesi ile birlikte kaydedilen *alam* “alem, tuğ, nişan”¹⁰⁹, *aläm* “bayrak, sancak”¹¹⁰ kelimesi Kazan-Tatar Türkçesinde eski söz olarak *elem* “bayrak, flama”¹¹¹ anlamıyla bulunmaktadır.

1.5. At ve At Koşum Takımı ile İlgili Kelimeler

Codex Cumanicus'ta *at* kelimesi “binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılan tek tırnaklı hayvan, at”¹¹²; “at, *Equus*, *Lat. equus*, *Far. asp*”¹¹³ anlamıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde kelime “insanları taşıyan ve yük taşımak için faydalanılan evcil hayvan; at” anlamının yanında spor alanında terimleşerek “sırtta at figürü; kalın tomruğu gön ile kaplayıp yapılan dört ayak ile sağlamlaştırılan jimnastik aleti”¹¹⁴ anlamlarını da karşılamaktadır. Kelimenin spor terimi olarak yeni anlamlar kazanması dilde aktif olarak kullanıldığını göstermektedir.

Codex Cumanicus'ta at koşum takımı ile ilgili kelimelerden biri olan *eyer* “eyer”¹¹⁵; “eyer; *Lat. sella* sandalye, koltuk, taht; eyer, *Far. zın eyer*; koltuk 51v24”¹¹⁶ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde ise *iyer* “at ya da eşeğin sırtına binip oturmak için bağlanan özel materyal” anlamındadır. Bu anlama benzerlik ilgisiyle “bisiklette, motosiklette vb. oturma; oturtma, destekleme vb. için kullanılan makine parçalarının adı; kuşun göğsünde çıkık şekilde duran kemik”¹¹⁷ anlamları ve konuşma dilinde “yönetici, başkan”¹¹⁸ anlamı da eklenmiştir.

⁹⁵ Argunşah, Güner, *age*, s. 271-272, 363.

⁹⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 724; Garkavets, *age*, s. 1183.

⁹⁷ TTAS, 1979, s. 31.

⁹⁸ TTAS, 2017, s. 73.

⁹⁹ Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s. 91.

¹⁰⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 451, 660.

¹⁰¹ Garkavets, *age*, s. 1055, 1063.

¹⁰² TTAS, 1977, s. 179, 201.

¹⁰³ Safarov, *Tatarça-Rusça...* s. 33.

¹⁰⁴ Çandarlı Şahin, *age*, s. 152-153.

¹⁰⁵ Argunşah, Güner, *age*, s. 580.

¹⁰⁶ Garkavets, *age*, s. 1268.

¹⁰⁷ TTAS, 1981, s. 143.

¹⁰⁸ Yusupova, Nebiullina vd. *age*, s. 34.

¹⁰⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 418, 623.

¹¹⁰ Garkavets, *age*, s. 1001.

¹¹¹ TTAS, 1981, s. 682.

¹¹² Argunşah, Güner, *age*, s. 426, 640.

¹¹³ Garkavets, *age*, s. 1017.

¹¹⁴ TTAS, 1977, s. 80.

¹¹⁵ Argunşah, Güner, *age*, s. 474.

¹¹⁶ Garkavets, *age*, s. 1101.

¹¹⁷ TTAS, 1977, s. 443.

¹¹⁸ TTAS 2016, s. 675.

Eyerin altına konulan eyer örtüsü Codex Cumanicus'ta *yabog*, *eyer yabogi*¹¹⁹ ifadeleri ile kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde de *yabuv*, *yapma* “atın üstüne örtmek için özel hazırlanan örtü”¹²⁰ anlamıyla görülmektedir.

Eyer tahtasının ata zarar ve rahatsızlık vermemesi için tahtanın altına keçe yerleştirilmektedir.¹²¹ Codex Cumanicus'ta “(at takımında kullanılan) keçe”¹²² anlamı *kiyiz* kelimesi ile karşılanmıştır. Kazan-Tatar Türkçesinde de *kiyöz*, “yünden yapılan kalın materyal, keçe”¹²³ anlamındadır.

Codex Cumanicus'ta “semer bağı, kolan”¹²⁴ anlamını karşılamak üzere *ayl* kelimesi kullanılmaktadır. “*Kolan*, *eyeri ata bağlayan uzun, enli ve kalınca kayışın adıdır. CC'de ayl'ul colan şeklinde geçen bu tabire Memlük sahasında yazılan lugatların tamamında rastlamak mümkündür. CC'de kolan ile birlikte geçen ayl kelimesinin de kolan anlamında kullanıldığı anlaşılıyor.*”¹²⁵ Bu kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde “ayıl is. 1. Eyercik ile eyerin atın karnının altından bağlanan bağı, kayışı, tasmaı. 2. Bel kayışını birleştiren kopça.”¹²⁶ şeklinde kayıtlı olduğu görülür. TTAS 2015'te bu anlamların yanında kelimenin “ayakkabının bandını tutturun toka”¹²⁷ anlamı da kayıtlıdır.

Üzenği kelimesi Codex Cumanicus'ta “üzengi”¹²⁸ anlamıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde *özenğē* “ata binen kişinin ayağını koymasına için eyerin iki yanındaki kayışın ucuna takılan alet, üzenği” anlamının yanında konuşma dilinde “kasnağın, çemberin kırık yerini tutturmak için kullanılan demir parça”¹²⁹ anlamını da karşılamaktadır.

At koşum takımı ile ilgili kelimelerden biri olan *nokta*, Codex Cumanicus'ta “yular”¹³⁰ anlamıyla kayıtlıdır. “*Mısır sahasındaki lugatlarda 'yular' olarak ifade edilen bu kelime, kuzey Kıpçak sahasında Moğolca bir kelime olan 'nocta' tabiri ile karşılanmaktadır.*”¹³¹ Kazan-Tatar Türkçesinde de *nukta* kelimesi “gemsiz yular (atı, buzağıyı vb. tutmak, bağlamak için)”¹³² anlamındadır.

Codex Cumanicus'ta “gem, at gemi”¹³³; “dizgin, Lat. *brilla* = *brilia*, İt. *briglia* dizgin, yular, Far. *lagām* = *ligām* dizgin 51v27”¹³⁴ anlamlarıyla kayıtlı olan *yügen* kelimesi, Kazan-Tatar Türkçesinde “gem, yular” anlamının yanında mecazlaşarak “bir şeyi yapmaya imkân vermeyen, zorlayan, engelleyen sebep, durum”¹³⁵ anlamını da karşılamaktadır.

At koşum takımının bir parçası olan, gemin atın ağzında kalan madeni kısmı olarak bilinen¹³⁶ ve Codex Cumanicus'ta “gem, ağızlık”¹³⁷ anlamıyla kayıtlı olan *aguzlug*, Kazan-Tatar Türkçesinde *avızlık* “gem, ağızlık” anlamının yanında mecazi olarak “boyun eğdiren, belli bir sınırdan tutan güç”¹³⁸ anlamını da taşımaktadır.

Codex Cumanicus'ta at ve at koşum takımı ile ilgili kelimelerin arasında yer alan *topra*, “torba”¹³⁹, “torba, heybe, kese”¹⁴⁰ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde de *torba* “ata yolda giderken yem vermek için dikilen özel çuval”¹⁴¹ anlamıyla kayıtlıdır.

Codex Cumanicus'ta at, naal gibi kelimeler ile birlikte *mıh-kadav* şeklinde kayıtlı olan *kadav* “çivi, mılh”¹⁴² anlamındadır. Kazan-Tatar Türkçesinde *kadak* “çivi” anlamının yanında mecazlaşarak “bir meselenin en önemli noktası”¹⁴³ anlamını da kazanmıştır.

¹¹⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 596; Garkavets, *age*, s. 1290.

¹²⁰ TTAS, 1981, s. 618.

¹²¹ Çandarlı Şahin, *age*, s. 183.

¹²² Argunşah, Güner, *age*, s. 507; Garkavets, *age*, s. 1127.

¹²³ TTAS, 1979, s. 92.

¹²⁴ Argunşah, Güner, *age*, s. 428-429; Garkavets, *age*, s. 1022.

¹²⁵ Safran, *age*, s. 131.

¹²⁶ TTAS, 1977, s. 22.

¹²⁷ TTAS, 2015, s. 71.

¹²⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 594, 870; Garkavets, *age*, s. 1283.

¹²⁹ TTAS, 1981, s. 696.

¹³⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 531; Garkavets, *age*, s. 1160.

¹³¹ Safran, *age*, s. 133.

¹³² TTAS, 1979, s. 448.

¹³³ Argunşah, Güner, *age*, s. 613.

¹³⁴ Garkavets, *age*, s. 1317.

¹³⁵ TTAS, 1977, s. 464.

¹³⁶ Safran, *age*, s. 133.

¹³⁷ Argunşah, Güner, *age*, s. 416; Garkavets, *age*, s. 998.

¹³⁸ TTAS, 1977, s. 10.

¹³⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 579.

¹⁴⁰ Garkavets, *age*, s. 1258.

¹⁴¹ TTAS, 1981, s. 119.

¹⁴² Argunşah, Güner, *age*, s. 488; Garkavets, *age*, s. 1183.

¹⁴³ TTAS, 1979, s. 16.

Atı kontrol etmek için kullanılan dizgin, Codex Cumanicus'ta *tizgin* “dizgin”¹⁴⁴ anlamıyla kayıtlıdır. Kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde de “yular takımının bir parçası- ağızlık hizasına takılan dar kayış, bağ, sicim (hayvanı idare edip çekmek, götürmek vb. için)”¹⁴⁵ anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Codex Cumanicus'ta “köstek, bukağı, atın ayağına vurulan zincir”¹⁴⁶; “zincir, pranga”¹⁴⁷ anlamları ile kaydedilen *kişen* kelimesi Kazan-Tatar Türkçesinde de *kēšen* “atın öndeki iki ayağını köstekleyip bir ucu arkadaki ayağına bağlanan uzun bağ”¹⁴⁸ anlamı ile bulunmaktadır.

Atı idare etme amacıyla yardımcı bir araç olarak kullanılan *kamçı*, kimi zaman silah olarak da kullanılmıştır.¹⁴⁹ Codex Cumanicus'ta “kamçı, kırbaç”¹⁵⁰ anlamlarıyla kaydedilen kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde “kamçı, kırbaç” anlamının yanında *örtmece*¹⁵¹ olarak “yılan” anlamını da karşıladığı görülmektedir.¹⁵² Yılanı dile getirmekten kaçınan Tatar halkı bu kelimeyi “kayış, kırbaç” anlamındaki *kamçı* ile ifade etmeyi tercih etmiştir.

CC I'de “(at takımında kullanılan) halka”¹⁵³ anlamında kullanılan *halka* kelimesi, CC II'de *halha* “yüyük, halka”¹⁵⁴ anlamıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde kelime “halka” anlamının yanında “küpe; bir şeyi çevreleyen şey, şerit”, botanik terimi olarak “küpeye benzeyen sert kabuklu tohum”, spor terimi olarak “iki bağıın aşağıda kalan ucuna asılan iki halkadan ibaret spor aleti; hokey oyununda kullanılan yuvarlak yassı levha”¹⁵⁵ anlamları ile kullanılmaktadır.

At koşum takımında süs amaçlı kullanılan püskül, Codex Cumanicus'ta *saçak* şeklinde “(at takımında kullanılan) püskül, saçak”¹⁵⁶; “saçak, perçem, *Lat. pola, Far. rīša* 52r5.”¹⁵⁷ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde de *çaçak* “bir şeyin dışını süslemek için kullanılan püskül ya da ip tutamı”¹⁵⁸ anlamındadır.

Codex Cumanicus'ta *tüyme* “dügme; (at takımında kullanılan) düğme”¹⁵⁹ anlamları ile kayıtlıdır. Garkavets kelimenin anlamlarını “dügüm” ve “dügme” olarak kaydetmiştir: “tüvmä: düğüm, bağ, düğme, *Lat. gruppus = İt. groppo* düğüm, bağ 52r4, *pomellus* düğme 51r5, *Far. band vel grē*”¹⁶⁰. Kazan-Tatar Türkçesinde *töyme* “kıyafette açılan yeri örtmek ya da kıyafeti süslemek için kullanılan düğme; sayma çubuklarındaki ortası delik ağaç, kemik, plastik yuvarlak materyal; parmak ile bastırarak elektrik zincirini bağlamaya ve çeşitli mekanizmaları hareket ettirmeye yarayan düğme, komülatör; *kon.* küçük ve yusuvarlak (çeşitli şeyler hakkında)”¹⁶¹ şeklinde genişlemiş anlamlarla kullanılmaktadır.

2. Codex Cumanicus ve Kazan-Tatar Türkçesinin Ortak Söz Varlığında Siyasî Terimler

Codex Cumanicus'ta “hükümdar, kral” anlamını karşılamak üzere CC I'de *kan* “padişah, imparator, kağan, han”¹⁶², CC II'de *han* “kral, hükümdar. 2. Müneccim, yıldızbilimci.”¹⁶³ kelimesi kayıtlıdır. Garkavets, Codex Cumanicus'taki kelimeyi “han, kral, imparator”¹⁶⁴ anlamlarıyla kaydetmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde tarihî söz

¹⁴⁴ Argunşah, Güner, *age*, s. 578; Garkavets, *age*, s. 1253.

¹⁴⁵ TTAS, 1981, s. 66.

¹⁴⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 506.

¹⁴⁷ Garkavets, *age*, s. 1125.

¹⁴⁸ TTAS, 1979, s. 91.

¹⁴⁹ Çandarlı Şahin, *age*, s. 185.

¹⁵⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 490, 724; Garkavets, *age*, s. 1183.

¹⁵¹ Örtmeceler, *tabu* adı verilen yasaklamalardan hareketle ortaya çıkan kelimelerdir. İnanç, korku, utanç, saygı gibi duygulardan kaynaklanan tabuları, söylemekten çekinilen veya korkulan ya da söylenmesi hoş karşılanmayan şeyleri üstü kapalı bir şekilde dile getirmek için örtmece kelimelere başvurulur. “İnsanlık tarihinin toplumsal bilinç gelişiminin az olduğu dönemlerinde sözün tılsımlı gücüne inanıştan dolayı ortaya çıkan tabu, söylenmesi uygun olmayan sözleri değiştirmek için daha uygun sözler bulmayı gerektirmiştir. Bu şekilde tabulaşan sözlerin yerine örtmeceler ortaya çıkmıştır.” F. S. Safiullina, *Tatar Têlêñêj Leksikologiyesi*, 1999, Kazan, s. 46.

¹⁵² TTAS, 1979, s. 37.

¹⁵³ Argunşah, Güner, *age*, s. 477.

¹⁵⁴ Argunşah, Güner, *age*, s. 709; Garkavets, *age*, s. 1287.

¹⁵⁵ TTAS, 1977, s. 47.

¹⁵⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 543.

¹⁵⁷ Garkavets, *age*, s. 1205.

¹⁵⁸ TTAS, 1981, s. 414.

¹⁵⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 587, 859.

¹⁶⁰ Garkavets, *age*, s. 1272. TTES'de (2015, s. 290) kelimenin düğüm ile bağlantısı şu şekilde açıklanmıştır: “*Cır: Kızlar kızıl kiyedêr yêfekten töyme töyedêr. Önceki dönemlerde düğmeler düğüm şeklinde imiş ve sicimden, ince kayıştan yapılmış.*” TTAS 2005'te kelimenin düğüm anlamı ile ilgili olarak “1. *tar.* (töy- ‘dügümlemek’ kelimesinden) kıyafeti süslemek için malzeme; özel olarak açılan yere takılan, düşmemesi için hafifçe düğümlenen ve kıyafete tutturulan küçük bağ. *Yêfekten töyêlgen t.*” (s. 590) ifadesi kayıtlıdır. Tatar Türkçesinde ‘dügüm’ anlamının gelenekte korunduğu, ancak açıklamalı sözlüklerde kayıtlı olmadığı görülmektedir.

¹⁶¹ TTAS, 1981, s. 247.

¹⁶² Argunşah, Güner, *age*, s. 490.

¹⁶³ Argunşah, Güner, *age*, s. 709.

¹⁶⁴ Garkavets, *age*, s. 1184, 1287. Garkavets, *qan ~ çan* kelimesini “kral” anlamının dışında başka bir anlamla kaydetmemiştir. Garkavets, *age*, s. 1287. M. Argunşah ve G. Güner, “61b/32-33 nêçik ol yulduz köründi/ kün toğuşı ol üç hanğa” ve “61b/38-39 ol üç han alay/ sordular Herodes hanı” örneklerindeki *üç han* ifadesinde geçen *han* kelimesini “müneccim, yıldızbilimci” anlamıyla kaydetmişlerdir. Argunşah, Güner, *age*, s. 262-263, 709. Garkavets, buradaki *üç han* ifadesini *üç kral* şeklinde anlamlandırmıştır. Garkavets, *age*, s. 1288. Eserdeki *üç*

olarak kaydedilen *han* kelimesi “bazı Türk boylarında ve Moğollarda memleketi idare etmede sınırsız hukuka sahip olan hükümdar”¹⁶⁵ anlamındadır.

Codex Cumanicus'ta *hanlık* kelimesi “krallık”¹⁶⁶ anlamıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde de *hanlık* kelimesi tarihî söz olarak “hanlık, han olma; hanın idare ettiği devlet; hanın hâkimiyetindeki mülk, toprak, yer”¹⁶⁷ anlamlarıyla kaydedilmiştir.

Hazine için alınacak vergilerin toplanmasını kontrol eden¹⁶⁸, hanın valisi olan *baskak*, Codex Cumanicus'ta “vali”¹⁶⁹; “baskak, vali, *Lat. rector* vali, yönetici, *Far. šāhna* emniyet memuru 23v16”¹⁷⁰ anlamları ile kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde *baskak* kelimesi tarihî söz olarak “Altın Orda hanının egemenliği altındaki yerlerde bulunan yardımcı; hana vergi toplayan birliğin yöneticisi”¹⁷¹ anlamıyla kayıtlıdır. TTES'de kelime ile ilgili olarak şu açıklamalara yer verilmiştir: “*baskak: Altın Ordu hanının valisidir. Baskak Altın Ordu Devleti'ndeki üst rütbe, vali kelimesi genelde 'vergi toplayan' anlamıyla düşünülür. Bu kelime bas- 'basmak, bastırmak' fiilinden ortaya çıksa da tarihi biraz karmaşıktır. Moğolcadaki darugaçı kelimesinin Kıpçakça kalıntısıdır. Moğ. daru- 'basmak, ezmek', darugaçı 'vali' ”.¹⁷² “Moğol devrinde daruga adını alan ve esas görevleri işgal edilen ülkelerde vergilerin, kendi ülkelerinde de mükellefiyetlerin düzenli olarak toplanmasını kontrol ve muhtelif bölgeleri idare etmekten ibaret olan memurların Kıpçaklar devrinde mevcut oldukları ve Türkçe *baskak* adını aldıkları tahmin olunabilir.”¹⁷³*

Hiyerarşik yapının bir parçası olan *bey*, CC I'de *bæg* “bey”, *bëy* “bey, emir; mal sahibi, efendi, soylu” anlamlarıyla CC II'de ise *Bëy*, *Bëy Tëyëri*, *Bëy Tëyri* ifadelerinde “Rab” anlamıyla kayıtlıdır.¹⁷⁴ Çağatay, CC II'deki bu ifadeleri Hristiyan dinini anlatmak için kullanılmış Kumanca tabirler ve dinî istilahlar olarak nitelendirmektedir: “*bey tengri < Lat. domimus deus bey Tanrı, yani bizim Allahu-taalâ*”.¹⁷⁵ Argunşah, CC'de dinî istilah olarak bulunan bu kelimenin anlamını “oğul, Rab, Hz. İsa” olarak göstermiş, Türkçenin söz varlığında Eski Türkçe döneminden beri var olan bu kelimenin ilk kez CC'de Hristiyanlık terimi olarak kullanıldığını belirtmiştir.¹⁷⁶ Garkavets, Codex Cumanicus'taki kelimenin anlamlarını “bey, emir, efendi; Rab”¹⁷⁷ olarak göstermiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde *bek*, *bey*, *bik*, *biy* tarihî söz olarak “bir bölgeyi ya da şehri idare eden kişi; bey; knez” anlamlarının yanında “erkeklerin isminden sonra gelerek ‘efendi’ anlamını belirten kelime”¹⁷⁸ olarak da kullanılmaktadır.

Codex Cumanicus'ta “sultan, padişah, hükümdar”¹⁷⁹ anlamlarıyla bulunan *soltan* kelimesi, Kazan-Tatar Türkçesinde “padişah, hükümdar” anlamının yanında mecazi olarak “başkalarından çok üstün olan kişi”¹⁸⁰ anlamını da taşımaktadır. Bu unvanın Mısır sahasındaki Kıpçaklar için geçerli olduğu düşünülmektedir.¹⁸¹

Codex Cumanicus'ta *elçi* kelimesi CC I'de *elçi* “elçi, melek”¹⁸²; “elçi: elçi, haberci, *Lat. missus* haberci, *Far. frište* haberci 17r10; *Lat. messaticus ~ missaticus, Far. elçi* 45v12”¹⁸³ anlamlarıyla kayıtlıdır. *Das Persische im Codex Cumanicus* adlı çalışmada bu kelimenin Farsça karşılığı olan *firište* de “*bk. elçi, missus, haberci, elçi, diplomat*”¹⁸⁴ anlamlarıyla kayıtlıdır. CC II'de de *elçi* “elçi”¹⁸⁵; “elçi, haberci”¹⁸⁶ anlamlarındadır. CC II'de kelime Kuman bilmecelelerinde karşımıza çıkmaktadır: *Bëş başlı elçi keliyir. Ol etikten bëş barmak bakar.* Güner,

han ifadesi Hz. İsa'nın doğumundaki epizotlardan *Müneccim Krallar'ın Tapınması* ile ilgilidir: “*Kral Hirodes Münecim Kralları göksel olay sonucunda yeni doğan bebek İsa'yı bulmaları için görevlendirmiştir. Bunun üzerine yola çıkan müneccimler ellerinde çeşitli hediyelerle İsa'nın huzuruna gelerek ona secde ederler.*” M. Sacit Pekak, Durmuş Gür, “İsa'nın Doğumu”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXIV (2), 2015, s. 194.

¹⁶⁵ TTAS, 2005, s. 630.

¹⁶⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 710, Garkavets, *age*, s. 1288.

¹⁶⁷ TTAS, 1981, s. 362.

¹⁶⁸ Safran, *age*, s. 59.

¹⁶⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 434.

¹⁷⁰ Garkavets, *age*, s. 1034.

¹⁷¹ TTAS, 1977, s. 73.

¹⁷² TTES, 2015, s. 162.

¹⁷³ Safran, *age*, 59.

¹⁷⁴ Argunşah, Güner, *age*, s. 436, 440, 658.

¹⁷⁵ Çağatay, *agm*, s. 769.

¹⁷⁶ Mustafa Argunşah, “Codex Cumanicus'ta Hristiyanlığın Baba, Oğul Ve Kutsal Ruh Üçlemesini Karşılayan Türkçe Söz Varlığı”, Ed. Leyla Karahan, *Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2017, s. 77.

¹⁷⁷ Garkavets, *age*, s. 1041.

¹⁷⁸ TTAS, 1977, s. 203, 206.

¹⁷⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 554; Garkavets, *age*, s. 1220.

¹⁸⁰ TTAS, 1981, s. 659.

¹⁸¹ Safran, *age*, s. 57; Çandarlı Şahin, *age*, s. 136.

¹⁸² Argunşah, Güner, *age*, s. 465.

¹⁸³ Garkavets, *age*, s. 1087.

¹⁸⁴ Davoud Monchi-Zadeh, *Das Persische im Codex Cumanicus*, Uppsala, 1969, s. 120.

¹⁸⁵ Argunşah, Güner, *age*, s. 697.

¹⁸⁶ Wilhelm Radloff, *Das Türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus*, St. Petersburg, 1887, s. 11.

bu bilmecede öñü açık bir çizmeden, ayakkabıdan çıkmış parmakların resmedildiğini ve bu parmakların birer elçiye benzetilerek aktarıldığını ifade etmektedir.¹⁸⁷ Kazan-Tatar Türkçesinde *ilçē* kelimesi “mühim bir görevle bir iş için arabuluculuk etmek üzere bir yere, bir kişiye gönderilen kişi; iki arada gidip gelen, ulak; zıt tarafların birisi tarafından diğer taraf ile konuşması için gönderilen vekil; üst düzey diplomatik vekil; *esk.* peygamber, resul” anlamlarının yanında mecazlaşarak “belli bir topluluktan ya da bir faaliyet kolundan olan vekil; önden haber getiren, haberci”¹⁸⁸, “bir halkı laygınca temsil edebilecek olan edebî-kültürel eser”¹⁸⁹ anlamlarını da karşılamıştır. Kelimenin mecazlaşmalarla anlam dairesini genişletmesi dilde aktif olarak kullanıldığını göstermektedir.

Codex Cumanicus'ta *buyuruk*, *buyruḡ* “emir, buyruk”¹⁹⁰ anlamındadır. Bu kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde de *boyırık* “kesin bir şekilde verilen emir”¹⁹¹ anlamında olduğu görülür.

Karargâh anlamını karşılayan *orda* kelimesi Codex Cumanicus'ta “başkent, karargâh”¹⁹²; “hanın karargâhı, *Lat. curia, Far. ördü* 45v19”¹⁹³; “hükümdar sarayı”¹⁹⁴ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde kelime tarihî söz olarak *urda* şeklinde “Cengiz Han Devleti yıkıldıktan sonra oluşan devletlerin adı ve onların yöneticilerinin yaşadığı yer; göçebe kabileler topluluğunun adı”¹⁹⁵ anlamıyla kayıtlıdır. *Tatarça-Rusça Herbiy Leksika Sözlüğü*'nde de *urda* kelimesi “han karargâhı; ordu” anlamlarıyla gösterilmiştir.¹⁹⁶ Bununla birlikte Kazan-Tatar Türkçesinde *orda* “1. *tar. bk.* urda. 2. Çok sayıda, vahşice saldıran düşman askeri. *Yırtık faşist ordaları...*”¹⁹⁷ anlamlarıyla ayrıca kaydedilmiştir.

Ël kelimesi CC I'de “memleket”, CC II'de “millet, halk” anlamlarıyla kayıtlıdır.¹⁹⁸ Garkavets de kelimeyi “ülke; halk”¹⁹⁹ anlamıyla kaydetmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde *il* kelimesi “belli bir idari teşkilatı olan devlet, memleket; cumhuriyet, eyalet, bölge; taraf, yer; insanın doğup büyüdüğü yer, vatan; halk; (ağızlarda) memleket ve köy; *mec.* dostluk, kardeşlik”²⁰⁰, “insanın hislerle dolu dünyası [hayal dünyası vb.]”²⁰¹ anlamlarını da kazanmıştır.

Codex Cumanicus'ta bulunan *saray* kelimesi CC I'de “saray”, CC II'de “üstü tamamen ya da kısmen örtülü hayvan barınağı” anlamlarıyla kaydedilmiştir.²⁰² Garkavets, CC II'deki kelimeyi de “saray”²⁰³ anlamıyla göstermiştir. CC II'de “60b/38-39 *saraydaki sarı aygır savlavlatı kişnemiş*”²⁰⁴ örneğinde, bir bilmece metninde karşımıza çıkan kelimenin anlamı tartışmalıdır.²⁰⁵ Kazan-Tatar Türkçesinde kelime iki ayrı madde başı olarak gösterilmiştir. *Saray I*, “bir kısmı ya da tamamı kapalı yer, bir iki at sığacak şekilde yapılan ahır” gibi anlamlarla evin etrafındaki yapılar, müstemilat için kullanılmaktadır. *Saray II* kelimesi ise “saray; geniş, güzel ev; kurumların yerleştiği büyük bina” anlamları ile kaydedilmiştir.²⁰⁶ TTES II'de kelimenin Tatar Türkçesindeki ‘eve ek olarak yapılan yapı, ahır’ anlamının Rusçadan geldiği belirtilmiştir.²⁰⁷

¹⁸⁷ Güner, *age*, s. 68-69.

¹⁸⁸ TTAS, 1977, s. 382.

¹⁸⁹ TTAS, 2016, s. 511.

¹⁹⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 452, 676; Garkavets, *age*, s. 1064-1065.

¹⁹¹ TTAS, 1977, s. 173.

¹⁹² Argunşah, Güner, *age*, s. 534.

¹⁹³ Garkavets, *age*, s. 1169.

¹⁹⁴ Radloff, *age*, s. 13.

¹⁹⁵ TTAS, 1981, s. 313.

¹⁹⁶ Safarov, *Tatarça-Rusça...* s. 97.

¹⁹⁷ TTAS 1979, s. 475. Kelimenin “çok sayıda, vahşice saldıran düşman askeri” anlamı izaha muhtaçtır. Pimenova, *orda (urda)* kelimesinin Rus diline Türkçeden geçtiğini ve bu kelimenin Rus dilinde anlam genişlemesine uğradığını belirtir. *Orda* kelimesinin burada aşağılama amacı ile ‘düşman ordusu, Faşist orduları’ anlamını da karşılamaya başladığını ifade etmektedir. Kelimenin “ilkel insanlar topluluğu; düşman askeri” gibi olumsuz çağrışımlara sahip olan anlamlarının Tatar-Moğol baskınlarından hareketle ortaya çıktığı fikrini öne sürenlere katılmaz, bu anlamların *tartar* ve *tatar* kelimelerinin karıştırılmasından ortaya çıkmış olabileceğini belirtir: “*Latin dilinde jugum tartaricum (zulüm, esir etme) ifadesi vardır. Bu ifade ‘cehennem zulmü’ diye tercüme edilir. Belki de kelime Tatar değil, tartar olarak tercüme edilmelidir. İngiltere’de söz dinlemez, yaramaz çocuk için ‘young tartar’ ifadesi kullanılmaktadır. İngilizce to catch a tartar ifadesi daha güçlü düşman ile karşılaşmayı anlatır.*” Marina Vladimirovna Pimenova, “Urda Süzənñ Semantik Üsüş Protessi”, *Fenniy Tatarstan*, 3, 2019, s. 25-27. Kelimenin Tatarcadaki “düşman askeri” anlamının Rusçadan alındığı görülmektedir.

¹⁹⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 465, 696.

¹⁹⁹ Garkavets, *age*, s. 1086.

²⁰⁰ TTAS, 1977, s. 377.

²⁰¹ TTAS, 2016, s. 490.

²⁰² Argunşah, Güner, *age*, s. 548, 805.

²⁰³ Garkavets, *age*, s. 1209.

²⁰⁴ Argunşah, Güner, *age*, s. 258.

²⁰⁵ “*Ahrdaki sarı aygır savlavlatı kişnemiş.*” Argunşah, Güner, *age*, s. 349. Garkavets, bu ifadeyi “*Saraydaki sarı aygır gürlütle ile kişnedi*” şeklinde anlamlandırmıştır. Garkavets, *age*, s. 1209.

²⁰⁶ TTAS, 1979, s. 630.

²⁰⁷ TTES, II, s. 143. M. Öner, *saray* kelimesini Rusçanın ses ve anlam yapısına uyum sağladıktan sonra Tatarcaya geri dönen alıntılar arasında kaydetmiştir: “*saray* < Rus. *saráy* ‘ambar, kiler, serin ve kapalı yer; odunluk; depo; han’ < Tü.-Tat. *saray*.” Mustafa Öner, “Tatarca- Rusça İlişkilerinde Geri Dönen Alıntılar”, *Gazi Türkiyat*, 2009/5, s. 248.

ÖZGE SÖNMEZLER DURAN

Codex Cumanicus'ta geçen bir başka siyasî terim *kurultay*'dır. Codex Cumanicus'ta “kurulta: kurultay”²⁰⁸; “qurultay: kongre, toplantı, kurultay”²⁰⁹ şeklinde kayıtlı olan kelime Kazan-Tatar Türkçesinde eski söz olarak *koriltay* “bir ülke ya da devlet bünyesinde toplanan kongre”²¹⁰ anlamıyla kayıtlıdır.

SONUÇ

Codex Cumanicus'ta yer alan çeşitli alanlara ait kelimeler ve bu kelimelerin hangi anlamda kullanıldığının tespiti Kıpçakların kültürü, sosyal, siyasal ve ekonomik yaşamı hakkında kıymetli bilgiler sunmaktadır. Tarihte askeri yetenekleri ile ün salmış Kıpçakların dilinde savaş ve askerlik ile ilgili kelimeler fazlaca bulunmaktadır. Pek çoğu Türk dilinin oldukça eski dönemlerinde görülmeye başlanan bu kelimelerin bir kısmı bugünkü Kıpçak lehçelerinden biri olan Kazan-Tatar Türkçesinde de izlenebilmektedir.

Bu çalışmada Codex Cumanicus ile Kazan-Tatar Türkçesinin ortak söz varlığında askerî ve siyasî alanlarla ilgili olarak tespit edilen 53 kelimeye yer verilmiştir. Bu kelimelerin 42'si askerî terimler olarak asker kavramı, askerî düzen, askerî giyim, savaş ve savaş aletleri, at ve at koşum takımı gibi başlıklar altında değerlendirilmiş, 11'i ise siyasî terimler olarak incelenmiştir. Codex Cumanicus ile Kazan-Tatar Türkçesinde bulunan ve bu çalışmada değerlendirilen askerî ve siyasî alanlara ait 53 kelimenin 7'sinin Kazan-Tatar Türkçesinde eski söz, 6'sının tarihî söz olarak genellikle önceki devirlerde taşıdıkları anlamlarla sözlüklerde bulunduğu, 40 kelimenin ise çeşitli anlam değişimleriyle dilde yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Kazan-Tatar Türkçesinde yaygın olarak kullanılan, Codex Cumanicus'taki anlamlarının yanında yeni anlamlar kazanan kelimeler genellikle askerî terminolojiye ait kelimelerdir. Askerî terminoloji içinde ise daha çok savaş aletleri ve at, at koşum takımı ile ilgili kelimelerin çeşitli yollarla anlam dairelerini genişlettiği ve yaygın olarak kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Bu kelimeler çoğunlukla ilk anlamlarının yanında benzerlik ilgisiyle, aktarmalar, mecazlaşmalar, başka alanlarda terim anlam kazanma gibi yollarla anlam genişlemesine uğramıştır.

Codex Cumanicus ile Kazan-Tatar Türkçesinin ortak söz varlığında tespit edilen siyasî alana ait kelimelerin sayısı, askerî alana ait kelimelere göre daha azdır. Bunda Kuman/Kıpçakların yaşam biçimlerinin de etkili olduğu söylenebilir. Codex Cumanicus'ta bulunan ve Kazan-Tatar Türkçesinde tespit edilebilen siyasî alana ait kelimeler Kazan-Tatar Türkçesi sözlüklerinde çoğunlukla tarihî kelimeler olarak daha önceki devirlere ait anlamları ile kayıtlıdır. Çağlar boyu değişen tarihî ve siyasî şartlar, idare sisteminin değişip yenilenmesi gibi sosyal ve siyasal sebeplerin etkisiyle bu kelimelerin bazı dönemlerde dilde aktif olarak kullanıldığı bazı dönemlerde ise pasif hâle geldiği söylenebilir. Bu kelimelerin bir kısmı dilde yaygın olarak kullanılmasa da anlamları pek çok kişi tarafından bilinip anlaşıldığından günümüzde Kazan-Tatar Türkçesinin sözlüklerinde hâlâ kayıtlıdır.

KAYNAKÇA

ALİYEVA, G. U., “Tatar Tël Bêlêmênde İctimagıy- Seyesiy Leksikanı Öyrenüv Tariyhı”, *Fenniyy Yazmalar*, 2007, s. 23-34.

ARGUNŞAH, Mustafa, “Codex Cumanicus'ta Hristiyanlığın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh Üçlemesini Karşılıyan Türkçe Söz Varlığı”, *Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ed. Leyla Karahan, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017, s. 69-85.

ARGUNŞAH, Mustafa, “Codex Cumanicus'ta Arapçadan Alıntı Kelimeler Üzerine Notlar (I)”, *Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 137-148.

ARGUNŞAH, Mustafa, GÜNER, Galip, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2015.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi I-II*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984.

ÇAĞATAY, Saadet, *Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1972.

ÇAĞATAY, Saadet, “Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılış Dolayısıyla”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2 (5), 1944, s. 759-772.

ÇANDARLI ŞAHİN, Aslı, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/ Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2019.

ÇOBANZADE, Bekir, *Türk-Tatar Dil Bilimine Giriş*, haz. Ufuk Deniz Aşçı, Fatih Numan Küçükballı, Ed. Abdurrahman Özkan, Palet Yayınları, Konya, 2015.

²⁰⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 765.

²⁰⁹ Garkavets, *age*, s. 1201.

²¹⁰ TTAS, 1979, s. 164.

**CODEX CUMANİCUS VE KAZAN-TATAR TÜRKÇESİNİN ORTAK SÖZ VARLIĞINDA ASKERİ VE SİYASİ
TERMİNOLOJİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

- GABAIN, Annemarie von, “Codex Cumanicus’un Dili”, çev. M. Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara, 1998, s. 67-109.
- GALİULLİNA, G.R. (Ed.) *Tatar Leksikologiyesë*, Tom II, Kazan, 2016.
- GARKAVETS, Aleksandr, *Codex Cumanicus (I-IV)*, Almatı, 2015.
- GOLDEN, Peter B., “Codex Cumanicus”, *Central Asian Monuments*, Ed. H. B. Paksoy, İstanbul, 1992, s. 29-51.
- GÖKBEL, Ahmet, *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.
- GÜNER, Galip, *Kuman Bilmeceleri Üzerine Notlar*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016.
- KARAHAN, Akartürk, “Codex Cumanicus’ta Alt Anlamlılık (Hyponymy)”, *Karadeniz Araştırmaları*, 39, 2013, s. 187-203.
- MAHMUTOVA, L. T., “Tatarskiy Yazık v Ego Otnoşenii k Drevnepis’mennomu Pamyatniku Codex Cumanicus po Dannım Leksikiy/ Kratkıy Analiz i Prilojenie”, *İssledovaniya po İstoriçeskoj Dialektologij Tatarskogo Yazıkı*, Kazan, 1982, s. 68-77.
- MONCHI-ZADEH, Davoud, *Das Persische im Codex Cumanicus*, Uppsala, 1969.
- ÖNER, Mustafa, “Tatarca- Rusça İlişkilerinde Geri Dönen Alıntılar”, *Gazi Türkiyat*, 2009/5, s. 245-250.
- PEKAK, M. Sacit, GÜR, Durmuş, “İsa’nın Doğumu”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXIV (2), 2015, s. 175-226.
- PİMENOVA, Marina Vladimirovna, “Urda Süzëñëj Semantik Üsëş Protsessi”, *Fenni Tatarstan*, 3, 2019, s. 24-29.
- RADLOFF, Wilhelm, *Das Türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus*, St. Petersburg, 1887.
- SAFAROV, Rinat Tagiroviç, *Tatarça-Rusça Hërbiy Leksika Süzlëğë*, Kazan, 2017.
- SAFAROV, Rinat Tagiroviç, *Voennaya Leksika Tatarskogo Yazıkı*, Kazan, 2015.
- SAFRAN, Mustafa, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar’da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993.
- SAFİULLİNA, F. S., *Tatar Tëlëñëj Leksikologiyesi*, Kazan, 1999.
- TTAS (I-1977, II-1979, III-1981). *Tatar Tëlëñëj Añlatmalı Süzlëğë- Öç tomda*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- TTAS (2005) *Tatar Tëlëñëj Añlatmalı Süzlëğë* (Redaktör F. E. Ganiyev), Matbugat Yortı Neşriyatı, Kazan.
- TTAS (I-2015, II-2016, III-2017) *Tatar Tëlëñëj Añlatmalı Süzlëğë*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- TTES (2015) *Tatar Tëlëñëj Etimologik Süzlëğë I-II* (R.G. Ehmetyanov), Megarif- Vakıf Neşriyatı, Kazan.
- YUSUPOVA, E.Ş., NEBİULLİNA, G.E., DENMÖHEMME TOVA, İ. N., MÖGTESİMOVA, G.R., *Tatar Paremiyelerëñëj Tëlë, İhlâs Neşriyatı*, Kazan, 2010.

Kısaltmalar

ağ.	: ağız
Alm.	: Almanca
bk.	: bakımız
CC I	: Codex Cumanicus 1. Kitap-İtalyan Bölümü
CC II	: Codex Cumanicus 2. Kitap-Alman Bölümü
esk.	: eski söz
Far.	: Farsça
is.	: isim
İt.	: İtalyanca
kon.	: konuşma dili
Lat.	: Latince

ÖZGE SÖNMEZLER DURAN

mec. : mecaz
Rus. : Rusça
s. : sayfa
sf. : sıfat
sp. : spor
tar. : tarihî söz

**CODEX CUMANICUS VE KAZAN-TATAR TÜRKÇESİNİN ORTAK SÖZ VARLIĞINDA ASKERİ VE SİYASİ
TERMİNOLOJİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**